

A Volga és az Al-Duna között élő nomád kun törzsszövetség története, eredete és kapcsolatai 1055-től a mongol hódításig

Kovács Szilvia: A kunok története a mongol hódításig. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Balassi Kiadó, Budapest, 2014. 329 oldal

Kovács Szilvia a Magyar Tudományos Akadémia – Szegedi Tudományegyetem Turkológiai Kutatócsoportjának tudományos munkatársa, kutatási területe a kelet-európai nomád népek története a 11–14. században. A szerző, mint azt monográfiája előszavában kiemelte, alapvetően historiográfiai áttekintést kívánt nyújtani a kunok¹ kelet-európai steppei történetéről, az eddig elért eredményekről, illetve megrajzolni a kutatás lehetséges jövőbeni irányait. A kutató az eseménytörténetre, a kunok szerteágazó politikai–diplomáciai kapcsolatainak bemutatására koncentrált. Időszerrű volt már egy ilyen összefoglalás, hiszen a kunok történetének kutatása nagyon sokrétű és összetett problémakör. A magyar szakirodalomban ez az első ilyen vállalkozás.

A téma térbeli és időbeli határait a következőkben jelölte meg: térben nagyjából a Volgától az Al-Dunáig terjedően, időben pedig 1055-től 1230-ig vizsgálta az eseményeket. A térbeli határok illetén rögzítését a téma sokrétűsége indokolta. A hatalmas kun-kipcsak-kangli törzsszövetség területe Közép-Ázsiára is kiterjedt, azonban ennek a csoportnak is megvolt a külön története a maga sajátos kapcsolatrendszerével. Az

¹ A magyarországi latin nyelvű forrásokban szereplő *Cuni* alakból származó „kun” elnevezés ment át a magyar köznyelvi használatba, s a magyar nyelvű szakirodalom is ezt az alakot vette át.

időbeli határok kezdőpontja tehát a kunpolovec törzsszövetség letelepedése a dél-orosz steppén, végpontja pedig a mongol invázió, amely véget vetett e nomád törzsszövetség steppei uralmának.

A kunok története, mint azt Kovács is kiemeli, elválaszthatatlan a steppe szomszédságában élő, letelepült államok történetétől, amelyekhez szoros kapcsolatok fűzték őket. Mivel a kunoktól nem maradt fenn belső keletkezésű írott forrás, mint a birodalomalapító türköktől, ujuguroktól és mongoloktól, történetük rekonstruálásakor a kutatás kénytelen a környező civilizációk kútfőire mint egyedüli primer forrásokra támaszkodni. Ezek közül elsősorban az óorosz, muszlim (perzsa, arab), bizánci (görög) és magyarországi (latin nyelvű) forrásokra koncentrált. A kunok szomszédos államokkal való kapcsolatainak vizsgálata terén is megszorításokat volt kénytelen tenni, véleménye szerint a kaukázusi Grúz Királysággal, a mameluk Egyiptommal² és a Hvárezmmel³ való kapcsolatok egy külön monográfiát igényelnének. (4., 280. old.)

Kovács következetesen a Don és az Al-Duna között fekvő, laza törzsi konglomerátum történetére, illetve a letelepült államokkal (Kijevi Rusz és „utóállamai”, Bizánc, Magyar Királyság) való kapcsolataira

² Az egyiptomi mamelukok kipcsak eredetű uralkodó réteg volt, amelynek hadserege katonarabszolgákból állt. A hadsereg utánpótlásának biztosítása érdekében élénk kereskedelmet folytattak a steppével, hogy beszerezzék a szükséges mennyiségű rabszolgát.

³ Az utóbbihoz egyébként is inkább az Araltótól északra élő kangli csoportnak volt több köze, amely csoportot a szerző munkájában ugyancsak nem tárgyal.

fókuszált. A szerző az írott források mellett régészeti adatokra is támaszkodik, kiegészítve az írott források által nyújtott képet. Különösen sokszor hivatkozik a nemrég elhunyt, nemzetközi hírű orosz régészre, Szvetlana Alexandrovna Pletneva (1926–2008), valamint German Alekszejevics Fjodorov-Davidov (1931–2000) kutatási eredményeire. Ezenkívül munkájában helyet kapnak Peter B. Golden, Omeljan Pritsak és Vásáry István angol nyelvű művei is. A jelenleg zajló ukrainai és oroszországi ásatások eredményeit mellőzni kényszerült, mert véleménye szerint ezek ismertetésével túllépte volna e monográfia kereteit. (4. old.)

Kovács a kunok történetének bemutatását négy nagyobb tematikus egységre bontotta. Ezek a következők: *I. A kunok nevei és eredete* (6–41. old.), *II. A kunok és a Rusz* (43–151. old.), *III. A kunok és a Balkán-félsziget a XI. század második felétől 1241-ig* (161–241. old.), *IV. A kunok és a Magyar Királyság*. (243–248. old.). A felosztás alapját tehát elsősorban nem a kunok általános történeti kronológiája, hanem – érthető okokból – a letelepült államokkal való kapcsolataik bemutatása képezi, és ezek vizsgálatán belül (külön-külön) alkalmaz időrendet.

A *Bevezetőben* a szerző alapos szakirodalmi áttekintést ad a hazai és idegen nyelven megjelent monográfiákról és tanulmányokról.

Az első fejezetben a kunok nevével és eredetével kapcsolatos turkológiai természetű hipotéziseket tekinti át. Igen részletesen az olvasó elé tárja a különböző koncepciókat, rámutatva olykor azok nem kellően alátámasztott voltára és a bennük fellelhető ellentmondásokra. Kifejti azon véleményét, hogy a népnevek etimológiája legtöbbször nem segít tisztázni egy adott etnikum kialakulásának földrajzi és nyelvi hátterét; hangsúlyozza továbbá, hogy nagy a bizonytalansági tényező arra nézve, hogy az egyes népnevek a forrásokban való megjelenésükkor megtartották-e eredeti közszoji je-

lentésüket, vagy az tulajdonnévvé válva elhomályosult. (6. old.)

Kovács a kunok elnevezéseit alapvetően két nagyobb csoportra osztva tárgyalja: az egyikbe a kunok *önelnevezéseinek* tartott alakokat sorolja, mint „kuman”, „kun (?)”⁴, „kipcsak”; míg a másik csoportba az *idegen elnevezések*, a „polovec”, „pallidi”, „Valwen”, „kangli”, „kimek”, „χαριῆσκ” kerültek. Az egyes elnevezéseket a különböző nyelvű középkori forrásokban való előfordulásuk szerint ismerteti, és az olvasó számára a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalja. (6–41. old.)

Kiemelt szerepet kapnak az óorosz, muszlim, bizánci és latin források, de mellettük a szír, örmény és kínai kútfők is helyet kapnak. Először a kipcsak név bizonytalan etimológiájával foglalkozik, majd a 'kuman' és 'kun' elnevezésekhez kötődő, ugyancsak kérdéses etimológiai magyarázatokat mutatja be.

A következőkben a kunok eredetére vonatkozó forrásokat és az azokra épülő főbb hipotéziseket ismerteti, amelyeket bizonyos nyelvészeti megfontolások is befolyásoltak, vagyis értelmezésükhöz a filológia segítségére is szükség van. Általában két alapforrásra szoktak hivatkozni: az egyik egy 12. századi muszlim szerző, *al-Marvazi* (meghalt 1120) arab nyelvű munkája, míg a másik egy örmény krónikás, *Edesszai Máté* műve. Al-Marvazi egy, a mai Kína területéről a kelet-európai steppéig elerő népvándorlási láncreakciót vázolt fel olvasói előtt, amelynek elindítói a 11. század elején nesztorianus keresztény vallású *qınok* voltak, akik elhagyva a kitaj kán birodalmát⁵ a

⁴ Györffy György és Keller László érvelése alapján a szerző a kun alakot nem tartja önnevezésnek, annak ellenére, hogy a szakma nagyobb része elfogadta.

⁵ A forrás ellentmondásos adatokat közöl a *qınok* elvándorlásával kapcsolatban. Az egyik helyen ugyanis az áll, hogy az Észak-Kína területét uraló kitaj uralkodó elől menekültek, nem sokkal utána viszont gazdasági termé-

tőlük nyugatra lévő *sārīkat*⁶ nyugat felé való vándorlásra készítették, azok pedig a türkmeneket nyomták maguk előtt. A türkmeneken, *guzzokon* (úzok) és besenyőkön keresztül a láncolat néhány évtized alatt elérte az Örmény (Fekete)-tenger partját, vagyis az említett steppei régiót. A 12. században alkotó, örmény Edesszai Máté az 1054–1055-ös évek eseményei kapcsán arról ír, hogy a „kígyók népe” a „fakók” (*χართვეšk*) ellen vonult, akiket leverte, a „fakók” az úzokat és besenyőket támadták meg, azok pedig az általa rómainak⁷ nevezett Bizánci Birodalomra támadtak. A források ismertetése után bemutatja az ezekre épülő főbb koncepciókat (*qūn-kun*, *kun-sārī* azonosság, illetve az ezeket elvető koncepciók), amelyek kísérletet tesznek egyes népnevek (*sārī*, *qāy*, „fakó”, „kígyók népe”) megfejtésére és a kunokkal való kapcsolataik tisztázására. Kovács konklúziójában inkább afelé hajlik, hogy a mai Kína területét az 1010-es években elhagyó nesztoriánus vallású *qūn*ok és a 11. század közepétől a délorosz steppét fokozatosan birtokukba vevő, a magyar szakirodalomban kunnak nevezett nép legfeljebb egy hipotetikus népvándorlási hullám két végpontján helyezkedtek el. (41–42. old.)

szetű okot említ (legelőik szűkössége). (23–24. old.)

⁶ Az al-Marvazi munkáját perzsa nyelven kivanatoló Aufinál *sārī* (‘szári’) alak olvasható. Ezt az alakot fogadta el a turkológusok többsége, mert a török ‘*szarig*’ (‘sárga’) alakhoz jobban hasonlít, ami a kipszak-sārī azonosság bizonyítékaként szolgál. A szerző azonban megjegyzi, hogy az Aufi kivonataként szolgáló al-Marvazi munkájában *šārī* (‘sári’) alak szerepel. (34. old.)

⁷ Bizánc belső és külső keletkezési forrásokban Rómaként szerepel (pl. Rum a muszlim forrásokban), ami tükrözi Bizánc azon jogigényét, hogy a Római Birodalom legitím örökösének tekint magát. Az Edesszai Máténál szereplő Bizánc elleni besenyő és úz támadást bizánci szerző, Joannész Szkülitész is említi, amit a kutatás 1046–1048 közé datál. (26. old.)

A *kunok és a Rusz* című fejezetben a szerző elsősorban az óoroszbemutató elbeszélő források bemutatásával és mélyreható elemzésével, illetve a régészet eredményeinek segítségével próbál átfogó képet nyújtani a kunok és a rusz fejedelemségek közötti kapcsolatokról. E kapcsolatrendszer bemutatásakor a nemzetközi szakirodalomban olvasható kronológiai beosztásokkal ellentétben a szerző új időrendet alkalmaz, amit három szakaszra bont: az első szakasz a kunok délorosz steppei megjelenésétől Msztjiszlav Vlagyimirovics kijevi nagyfejedelem (1125–1132) haláláig; ez a kunok első támadó időszakának tekinthető, ami a ruszoktól elszennvedett sorozatos vereségekkel (1103-ban Vlagyimir Monomah a Molocsnaja folyónál mért döntő csapást) ér véget. A második periódus 1130 és 1160 közé tehető; a kialakuló erőgyensúly következtében a békésebb kapcsolatokra helyeződik a hangsúly, és ezzel összefüggésben a kunok önálló támadásai helyett az egyes rusz fejedelmek között kialakult belviszályokba való beavatkozás válik jellemzővé. Az 1160-as évektől a mongolok fellépéséig (1223, 1230-as évek) tartó harmadik szakaszban ismét az önálló támadások, a Rusz területére vezetett öncélú portyák lesznek jellemzőek. Ennek a szakasznak, a Dašt-i qipčaq⁸ és a ruszok közötti korábbi dinamikus kapcsolatrendszernek a mongol hódítás vetett véget, melynek első, felderítő jellegű hulláma az 1223-as Kalka-menti csata utóhatásaként a kunoknak (polovecek) a rusz részfejedelemségekkel szembeni tekintélyt rendítette meg. A kunok és a rusz fejedelmek közötti kapcsolatok egyik leglátványosabb eleme a dinasztikus házasság intézménye, amely a korszakon végighúzódik, s bevett szokást követtek: a rusz fejedelmek előkelő kun lányt vettek nőül. A szerző a

⁸ Dašt-i qipčaq. Muszlim (perzsa) munkákban olvasható elnevezés a kunok (kipszakok) által lakott területre. Elsősorban a Volgától keletre lévő vidékekre használták, mivel az illető szerzők ezen régiókat ismerték a legjobban.

felosztásában szereplő harmadik szakasz egyik legjellemzőbb tendenciájának tartja a Volgától az Al-Dunáig húzódó területen fekvő törzsek felett álló központi hatalom kiépítésének kísérletét, amely a lazán összefogott törzsszövetségi rendszerből egy birodalmi keret létrehozásához vezethetett volna, amit talán leginkább Koncsak kán neve fémjelez. Azonban ennek a törekvésnek is véget vetett a mongol támadás. (156. old.)

A *kunok és a Balkán-félsziget* című fejezetben a szerző a kunok bizánci forrásokban szereplő 1078-as első megjelenésétől egészen 1241-ig tekinti át kapcsolatrendszerüket a balkáni népekkel a mérvadó bizánci szerzők (Anna Komnéné, Zónarasz, Choniatész) művei alapján. Ezt a fejezetet két nagyobb részre osztja: az első részben kap helyet az 1078-tól 1185-ig, vagyis a második bolgár állam megalakulásáig terjedő időszak, amelyben – hegemon szerepéből következőleg – a Bizánccal való kapcsolatok voltak dominánsak a Balkánon. A második részben 1185-től 1241-ig tekinti át az érintkezések történetét, amely időszak alatt Bizánc korábbi dominanciája – különösen Konstantinápoly 1204-es elfoglalását követően – megszűnt a felemelkedő bolgár állam javára, amelynek létrehozásában és Bizánc-ellenes harcaiban a kunok jelentős szerepet vállaltak.⁹

A *kunok és a Magyar Királyság* című fejezetben három kronológiai réteget különít el a szerző. Az első szakaszban a kunok

1091-es betörésétől az 1099-es peremisli csatáig vizsgálja a magyar kun kapcsolatok, amelyekre a hadakozás súlya nyomta rá bélyegét. A második szakaszban e kapcsolatok közvetetté váltak, vagyis a két fél szembenállása kizárólag szövetségi rendszereiken keresztül valósult meg. Végül a 13. század elején a hatalma csúcsán álló Magyar Királyság expanziós és térítő szándéka a kunokat is elérte a felettük való formális joghatóság¹⁰ elismerése és a közöttük végzett keresztény misszió formájában. Ez utóbbi a Milkó központú kun missziós püspökség létrehozásában öltött testet. A tatárjárást (1241–1242) követően egy részük a Magyar Királyságban tartósan megtelepedett és fokozatosan asszimilálódott.

Könyve további részében, a *Következtetések* című részben (280–285. old.) a szerző a kunokról eddig közölt információkat foglalja össze, illetve pontosítja. Hangsúlyozza, hogy etnikailag és politikailag egységes kun tömbről nem lehet beszélni (még az európai kútfők által jól ismert polovec-kuman tömb esetében sem), és még az általuk beszélt török nyelv is nagyfokú nyelvjárási különbségeket mutathat. Az ellenség területére vezetett támadások nem a területszerzést, hanem elsősorban a zsákmányszerzést szolgálták. A kunok és a letelepült civilizációk közötti viszony szempontjából Kovács mindenképpen fordulópontnak tartja a mongol támadást, amely délorosz steppei uralmuknak véget vetve korábbi területeik elhagyására és az illető hatalmak (elsősorban a Balkán és a Magyar Királyság) területére való beköltözésre kényszerítette egy részüket, ami fokozatosan korábbi életmódjuk feladására, az illető kultúrába való asszimilálódásra készítette őket.

A könyv további oldalain, a mellékletekben szereplő térképek az egyes fejeze-

⁹ Sőt, elképzelhető, hogy maga az uralkodó dinasztia, Aszen nemzetsége is kun eredetű. Az ezzel kapcsolatos szakirodalmat Kovács Szilvia hozza munkájában: Златарски, В.Н.: *История на българската държава през средните векове. томъ II. България под византийско владичество (1078–1187)*. София, Наука и изкуство, 1972.; Pritsak, O.: *The Polovcians and Rus*. АЕМАЕ, 2 (1982) 321–380.; Rásonyi László – Baski István: *Opomasticon Turcicum. Turcic Personal Names*. As collected by L. Rásonyi. Bloomington, 2007.

¹⁰ Ezt bizonyítja, hogy II. András 1233-ban a címei közé felvette a „*rex Cumaniae*”, fia, Béla pedig a „*primogenitus regis Cumaniae*” („Kunország királyának elsőszülötte”) titulus.

tekben kifejtett témák jobb megértését segítik elő az olvasó számára, például a kunok feltételezett vándorlásáról, a Rusz és a Balkán-félsziget viszonyairól a 11–12. és a 13. századból. A térképek a Szántó Richárd által szerkesztett *Középkori Egyetemes Történelem* című gyűjteményből¹¹ származnak. A továbbiakban a monográfia bázisul szolgáló primer és szekunder források felsorolása, a könyv végén pedig egy név-, hely- és tárgymutató található.

A most megjelent monográfia nagy értéke, hogy a szerző a kunok történetét Kelet-Európa (és az eurázsiai steppe) történetébe helyezte bele, s a kunok és szomszédaik kapcsolatáról összehasonlító elemzést adott. Kovács Szilvia 2014-ben megjelent, a kunok történetének összefoglalását nyújtó monográfiáját nyugodt szívvel tudom ajánlani azoknak, akik a történelem iránt érdeklődnek. Jóllehet elsősorban a szakmabeliek számára készült, nekik nyújt fogództ a további kutatásokhoz az eddigi tudományos eredmények összefoglalása által.

SZMUTKÓ SÁNDOR

---

¹¹ Szántó Richárd (szerk.): *Középkori Egyetemes Történelem. (Térképvázlatok gyűjteménye)*. Szeged–Miskolc, 2007.